

УКРАЇНСЬКІ ФРАЗЕМИ ЯК ЗАСІБ ТВОРЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

У статті проаналізовано українські фраземи як засіб творення національної ідентичності. Дослідження проведено на основі історії та джерел фразеологізмів, зіставлення ознак слова та фраземи. Виокремлено самотутні українські фраземи, показано системні відношення у фразеологізмах.

Ключові слова: фразеологізм, історія та джерела фразеологізмів, самотутність українських фразем, системні відношення у фразеологізмах.

В статті проаналізовані українські фраземи як засіб створення національної ідентичності. Исследование проведено на основе истории и источников фразеологизмов, сопоставления признаков слова и фраземы. Выделены самотутные украинские фраземы, показаны системные отношения в фразеологизмах.

Ключевые слова: фразеологизм, история и источники фразеологизмов, самотутность украинских фразем, системные отношения в фразеологизмах.

The article analyzes the Ukrainian phraseological units as means of creating of national identity. The research was conducted on the basis of history, sources of phraseology and matching signs of word and phraseological unit. The original Ukrainian phraseological units are distinguished; the system relations in the phraseological units are shown.

Key words: phraseologism, history and sources of phraseology, the identity of Ukrainian phraseological units, the system relations in the phraseological units.

Актуальність дослідження полягає в необхідності показати українські фраземи, що є основою вираження національної мовної картини. Фразеологізм, як і слово, є своєрідним кодом духової культури, дороговказом у найнебезпечніших ситуаціях, символом передачі людського досвіду, засобом зображення найхарактерніших людських вчинків та їхнього світобачення, вислідом національної традиції. Фразеологізми впливають на процес формування лексичного складу мови, який є своєрідним кодом народу, засобом сприйняття та розуміння світу.

Метою статті є показати самотутні українські фраземи як засіб творення національної ідентичності. Відтак простежити фразеологізм як український символ можна на основі:

1. Історії фразеологізма. Виникнення фразеологізмів пов'язано з давніми віруваннями і звичаями українського народу. На думку О. Потебні, існував період, „коли людина не тільки не відділяє слово від думки, але не відокремлює навіть слова від речі; звідси має вірування, що саме вимовляння відомого слова може викликати те явище, з яким воно пов'язане. „Небезпечна річ” – отже, „небезпечне слово”. На нього й наклали табу – найсуворішу заборону: не розгнівити б богів, обманути нечисту силу, задобрити страшного звіра” [1: 67]. Наприклад, жартівливе побажання „ні пуху ні пера” виникло

в середовищі мисливців, які (щоб не наврочити) говорили протилежне до того, що задумали (бо пух означало звіра, а перо – птицю). Фразема „не виносити сміття з хати” має свої етапи розвитку. Колись сміття спалювали, бо вважали, що в ньому зберігаються „залишки людей”, їхній слід, який віддає саму людину під владу інших. Згодом вислів набув переносного значення. „Одне з припущень О. Потєбні: те, що виноситься з хати (обмови, плітки, сварки і под.), – це свого роду покидьки, тріски (тобто сміття). А всякі незгоди краще приховувати від сторонніх очей і вух” [1: 76-77].

2. Джерел українських фразем, серед яких виокремлюємо:

- **вислови релігійного походження:** *наріжний камінь, не хлібом єдиним, обітована земля, вовк в овечій шкурі, плач Єремії, тридцять срібняків, зарити талант в землю, каменя на камені не лишити, дерево життя;*

- **народне мовлення** (це прислів'я, приказки, вислови жартівливого характеру): *баба з воза – коням легше; правда суду не боїться; стережися людини, що не говорить, і собаки, що не гавкає;*

- **вислови античного світу:** *ахілєсова п'ята, прокрустове ложе, жертва Амура, дамоклів меч, танталові муки, гордійв вузол, троянський кінь;*

- **крилаті вислови українського походження:** *славних прадідів великих правнуки погані; великих слів велика сила; без золота, без каменю, без хитрої мови; за шмат гнилої ковбаси (Т. Шевченко); кожному рот дере суха ложка (Г. Сковорода); пропаща сила (П. Мирний); тільки той ненависті не знає, хто цілий вік нікого не любив (Л. Українка); лиш боротись – значить жити; перехресні стежки (І. Франко); я єсть народ, якого правди сила ніким звоєвана ще не була (П. Тичина);*

- **переклади влучних висловів із західноєвропейських та інших мов:** франц.: *від великого до смішного один крок (Ж.-Ф. Мармонтель);* нім.: *по той бік добра і зла (Ф. Ніцше);* нім.: *людина без властивостей (Р. Музіль);* англ.: *втрачене покоління (Г. Стайн);* англ.: *факти – уперта річ (Т.С. Еліот);* ісп.: *боротися з вітряками (М. де Сервантес);* італ.: *Дантове пекло (Данте Аліг'єрі);* польс.: *всє в руках людини, тому їх потрібно часто мити (Єжи Лец);* араб.: *тисяча й одна ніч (казки);* східна мудрість: *сказав і зробив – людина, сказав і не зробив – віслюк, не сказав і зробив – лев;*

- **первісно професійно-технічні вислови:** *куди голка, туди й нитка (з мовлення кравців), грати першу скрипку (з мовлення артистів), куй залізо, поки гаряче (з мовлення ковалів), з космічною швидкістю (з мовлення космонавтів), де тонко, там і рветься (з мовлення ткачів), тиснути на всі педалі (з мовлення автомобілістів), кинути всі козири (з мовлення картярів);*

- **офіційно-ділові вислови** (*брати участь, оголосити подяку, ухвалити резолюцію*). До офіційно ділових висловів зараховують також **кліше** (регулярно повторюваний вислів у міжлюдських стосунках): *вельмишановний добродію, якщо Ваша ласка, будь ласка*) та **мовні штампи** (стерті, колись образні вислови, зайві, неточні слова, стилістично невмотивовані повтори, що часто мають негативний ефект).

Мовні штампи є порушенням норми, позаяк первісно штампи – це переклади з російської мови, які „рясніють карикатурними кальками”. В. Підмогильний, Є. Плужник, укладаючи словник ділової мови, вважали за необхідне подати службовцеві „хоч навід, коли не нормативну відповідь” [2: 7] щодо творення інформативних, українських за сутністю ділових висловів. Порівняймо ненормативне вживання штампу та правильний від-

повідник: *ввести в дію якийсь закон* (правильно: *надати чинності (сили) якомусь закону*), *взяти в розстрочку* (*взяти на виплату (у роздріб), виписка з наказу (витяг з наказу), давати добро* (*давати згоду* (бо добро нажите в хаті)), *займати посаду* (*обіймати посаду*), *при закритих дверях* (*неприлюдно*), *при відкритих дверях* (*прилюдно, привселюдно*).

Часто в штампах є нанизування зайвих слів на кшталт: *забезпечити виконання* (замість *виконати*), *провести дослідження* (замість *дослідити*), *підбивати підсумки* (замість *підсумовувати*).

3. Символіки фразем. Наприклад, символом рідної землі для українців є рушник, тому не випадково, що саме цей атрибут українського побуту є основою національного обряду, що відтворено у низці фразеологізмів: *готувати рушники* (готуватися до одруження), *посилати по рушники* (засилати старостів), *подавати рушники* (давати згоду на шлюб), *брати рушники* (діставати згоду на одруження), *побрати рушники* (домовитися про майбутнє одруження), *вернутися з рушниками* (висватати наречену), *ставати на рушник* (одружуватися) [також: 3: 155-164].

Порівняймо: в українській мові поширені фразеологізми-заборони, що не лише передавали досвід предків, а й були своєрідними оберегами в небезпечних ситуаціях: *не плюй в криницю, бо доведеться води напиться; не кажи „гон”, поки не перескочиш; не хвалися, йдучи на ярмарок, а хвалися, йдучи з ярмарку; мовчи, язичку, будеш їсти паланичку; тримай язик за зубами; не поспішай з козами на торг; не запобігай поперед батька в пекло; не копай іншому ямку, бо сам упадеш; не лови риби поперед невода; не лови гав; не розгледівши броду, не ліз у воду; не терши, не м'явши, не їсти калача; шануй честь замолоду; не дай, Боже, з Івана пана; боронь Боже від скаженої миши воши.*

4. Подібності слова та фраземи, позаяк:

- фразему, як і слово, ми не створюємо щоразу, а відтворюємо, як готову значеннєву одиницю. Наприклад, *прикусити язика – замовкнути, вивести на чисту воду – викрити, кури не клюють – багатю*;

- фразема за значенням може бути співвіднесена зі словом. Наприклад, *ніколи: на святого Нірде, на Миколи і ніколи, коли рак на горі свисне, як долоня мохом поросте, на Китайську (Японську) паску, як виросте гарбуз на вербі, як дві неділі разом будуть, як жениться сич на сові, як свиня на небо гляне, як сова світ уздрить, як рибка втопиться, коли пекло замерзне*;

- фразема, як і слово, буває багатозначною, вступає в системні відношення (омонімію, синонімію (найчастіше), антонімію). Наприклад, синонімічні фраземи: *переливати з пустого в порожнє, товкти вітра в полі, товкти воду в ступі, будуватися на піску, носити решетом воду, писати вилами по воді* (усе це: *даремна робота*);

- фразема, як і слово, є одним членом речення: – *Що стражник, що становий – усі вони одного поля ягода, одним миром мазані!*. (присудок) (П. Мирний);

- фразема, як і слово, має певне значення. Але слово має лексичне, а фразема – фразеологічне значення, в основі якого лежить відображення у свідомості позначуваної дійсності, досвід її пізнання та асоціації, що спричинені взаємодією компонентів фраземи. Порівняймо: лексичне значення слова *точити* – це: 1) те саме, що *гострити*, 2) те саме, що *виточувати*, 3) виконувати роботу токаря, 4) мучити когось, позбавляючи здоров'я, сили; фразеологічне значення відтворюють фраземи: *точити душу* (викликати тривогу),

точити зуби (прагнути заповідати прикрість), *точити кров* (виснажувати когось), *точити яси* (вести пусті розмови) *точити свій ніт* (тяжко працювати на когось).

5. Дотепності та вишуканості фразем. Неперевершені за колоритом та національною розмаїтістю українські фразеологізми творять дотепні вислови. Порівняймо українське *сон рябої кобили* та російське *баб'ї сказки*; *заблукати між хатою і коморою* (і заблудітися в трьох соснах); *яблунько від яблуньки далеко не падає, обоє рябоє, яке їхало, таке здибало* (і два сапога пара); *шукай вітру в полі, ні слуху, ні прослуху* (і дньом с огнем не найдьош); *загойться, поки весілля скоїться* (і к свадьбе заживьот); з Богом, Парасю, *котися ковбаскою* (і *скатертю дорожка*).

Фразеологізми виразніші ніж слова з емоційно-експресивного погляду. Наприклад, дія „*потрапити з однієї неприємності в іншу*” має такі образні характеристики: *з доцу та під ринву; уникав диму, та й упав у вогонь; з калюжі та в болото; утікав від вовка, а потрапив на ведмедя*.

Слово ми завжди можемо перекласти іншою мовою, а переклад фраземи інколи неможливий або утруднений. Наприклад, російське „*как би не так*” перекладаємо не фразею *як би не так*, а лише відповідниками: *аж ніяк, де там, овва* (які є нормою). Порівняймо: російський фразеологізм *пішли, не солоно сьорбнувши* має такі типи перекладу: *пішли, спіймавши облизня*, або *дістали (спіймали, схопили, скуштували) облизня*.

6. Самобутності фразем, лексичний склад яких пов'язаний з назвами:

- частин тіла людини: „*око* (близько 200 фразеологічних одиниць), *ніс* (близько 40), *вуха* (близько 50), ... *рука* (близько 100 одиниць)” [4: 386-388]: *легка рука, рука в руку, соя рука, тверда рука; скільки око сягає, про людські очі, око в око, заграли очима, сміятися в очі, світле око, за гарні очі, полуда з очей спадає; водити за ніс, під ніс говорити; нога не ступить, самі ноги несуть, жити на широку ногу;*

- явищ природи: *золотий дощ, вітер у кишенях, звідки вітер віє, пустий вітер, кидати слова на вітер, як грім з ясного неба, як позаторішній сніг, до білого снігу, як голка в снігу;*

- рослинного і тваринного світу: *хай буде гречка; горох з капустою; як горохом об стіну; біла ворона; дивитися вовком; і вовки ситі, і кози цілі;*

- дій: *співати соловейком; спіймати на вудочку; низько сісти; сісти на мілину; розкрити себе; питатися чужого розуму;*

- числівників *сім, сто*: *здирати сім шкур; сім міхів горіхів; на всі сто; в сто очей дивитися;*

- кольорів: *шити білими нитками; чорним по білому написано; біла ворона; сива давнина; працювати як чорний віл, червоний як жар; рожеві окуляри; синій птах; руки білі, а сумління чорне;*

- власними: *вискочив, як Пилип з конопель; язик до Києва доведе; що перед Юрієм виросте (6 травня), то після Якова (13 травня) висохне; як не Кирило, то не пхай своє рило; куди Макар телят не ганяв; який Сава, така й слава; заплач, Матвійку (Андрійку), дам копійку.*

7. Системних відношень у фразеологізмах, серед яких:

- **багатозначність** фразеологізмів: *дерти горло (горлянку)* має такі значення: 1) з великим напруженням кричати, галасувати; 2) надмірно голосно співати; 3) бути неприємним, тяжко сприйматися, переноситися;

• **омонімія:** *зелена вулиця*¹ (безперешкодний шлях у розвитку, подоланні, досягненні чого-небудь) – *зелена вулиця*² (покарання солдатів у кріпосницькій Росії, коли їх проганяли крізь стрій, б'ючи шпіцрутенами);

• **синонімія:** *ледарювати* – це: *бити байдики, баглаї гнути, божки бити, собак ганяти, дурня валяти, гав ловити, горобцям дулі давати, лежати лежнем, посиденьки справляти, сидіти згорнувши руки, походеньки справляти, й за холодну воду не братися, і пальцем не торкатися (чогось), і з-під пазурчика собі не виколупнути, сім вихідних на тиждень справляти; абикуди* – *світ за очі, куди очі дивляться, куди ноги несуть; до-свідчена людина* – *пройшов крізь сито й решето, був і на коні і під конем, зуби вже на цьому з'їв, бачив і горох і сочавицю, стріляний горобець, битий пес, третій калач; не розуміти реального стану речей* – *витати у хмарах, шукати жар-птицю, будувати повітряні замки, воювати з вітряками, гнатися за синім птахом.*

• **антонімія:** *душі не чути* – *ненавидіти всіма фібрами душі; озиратися на задні колеса* – *йти на рожен; не викурити й ладаном* – *не заманити й калачем; за тридев'ять земель* – *під самим носом; мати на оці* – *дивитися крізь пальці; руку подати* – *пхати палки (шпильки) в колеса; з хороброго десятка* – *не з хороброго десятка; довести до пуття* – *довести до ручки; жертвувати собою* – *нічим не жертвувати.*

Отже, українські фраземи – це засіб творення національної ідентичності та самобутній пласт в системі мови. Перспективним є вивчення фразеологізмів не лише на сучасному зрізі, а й на рівні діалектології, етимології, історії мови тощо.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ужченко В.Д. Народження і життя фразеологізму / В.Д. Ужченко. – К.: Радянська школа, 1988. – 279 с.

2. Підмогильний В., Плужник Є. Фразеологія ділової мови / В. Підмогильний, Є. Плужник. – К.: Час, 1927. Перевидано як „Російсько-український словник ділової мови”. – К.: Редакція журналу „Український світ”, 1992. – 295с.

3. Жайворонок В. Українська етнолінгвістика. Нариси / В. Жайворонок. – К.: Довіра, 2007. – 262 с.

4. Сучасна українська літературна мова. Лексика і фразеологія / [за ред. І.К. Білодіда]. – К.: Наукова думка, 1973. – 440 с.